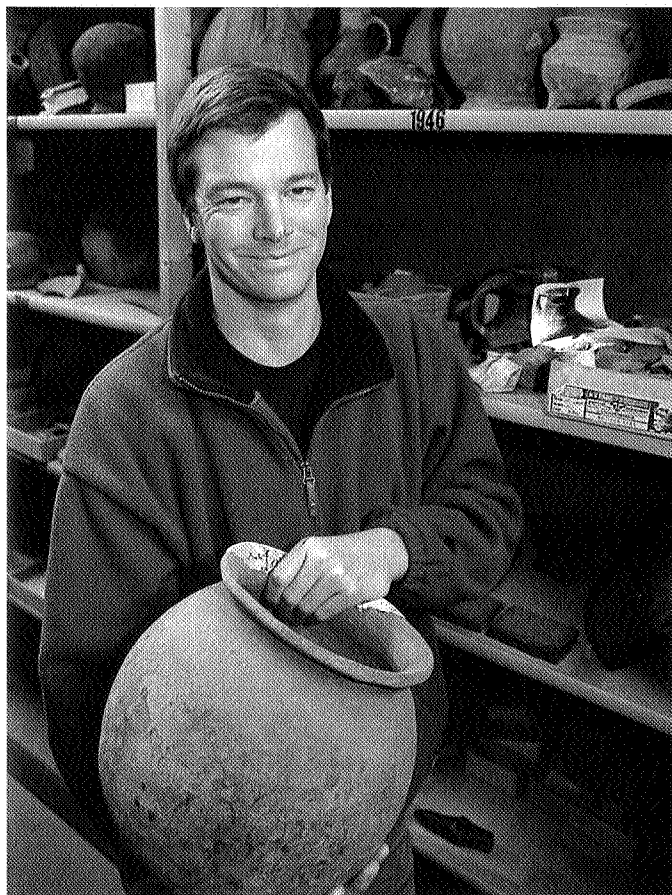

Wold-Oldambt, een welvarend veengebied

Jan Molema met een kogelpot in het archief van het Archeologisch Centrum, foto Elmer Spaargaren

Jan Abrahamse

'Eene bloeiende en bevolkte landstreek moet het geweest zijn, welke te gronde is gegaan,' zo wordt de Dollard beschreven in het gelijknamige en voortreffelijke werk van G.A. Stratingh en G.A. Venema uit 1855. Hiermee wordt niet alleen het gebied van de huidige Dollard bedoeld, maar het hele gebied dat overstromd werd en met een laag klei bedekt. Die Dollardinbraak drong zeer diep het Oost-Groningse landschap binnen en heeft vele nederzettingen vernietigd, als ze tenminste niet verplaatst waren naar hogere gelegen delen. De Dollard had zijn grootste uitbreiding rond 1510. Een onderzoek naar de middeleeuwse ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van dit welvarende veengebied is gedaan door archeoloog Jan Molema van de Rijksuniversiteit Groningen. Een gesprek over steenhuizen, kruiskerken en de grote basiliek van Midwolda.

Het gebied beslaat het Woldgebied van het Reiderland en het Wold-Oldambt, en ligt ingeklemd tussen het klei-Oldambt in het noorden, de rug van Noordbroek-Zuidbroek in het westen en

het Bourtanger Moor in het zuiden. Hoewel Reiderland deels in Duitsland ligt, beperkt het onderzoek zich tot het Nederlandse deel. Voor dat de Dollard zich vormde, bestond dit gebied uit

veen en is het relatief laat bewoond geraakt. 'De eerste voorzichtige bewoning dateert uit de negende à tiende eeuw', vertelt Jan Molema. 'In de twaalfde en dertiende eeuw ontstaat er echter een hausse. Overal ontstaan ontginningen en in korte tijd raakt het gehele gebied bewoond.'

Zo'n veenontginningsnederzetting vormt een kerspel, een kerkelijke gemeente, die uit buurtschappen bestaat en behalve huizen en boerderijen ook een kerk heeft.

Rogge

De eerste bewoners kwamen volgens Molema uit het klei-Oldambt, Westerwolde en Duitsland. Op de vraag waarom het aantrekkelijk was om zich in het veen te vestigen, antwoordt Jan Molema:

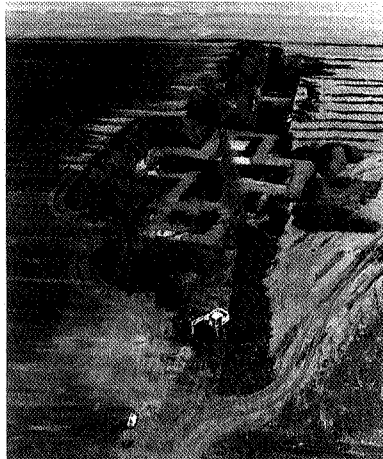
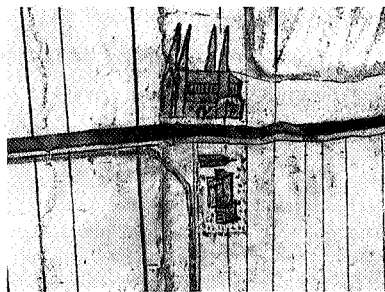
'Omdat men op het pas ontgonnen veen heel goed en heel veel rogge kon verbouwen. Men verbouwde zoveel dat het verhandeld kon worden.'

Het is een betrekkelijk klein gebied. Het gaat om de dorpen Oostwold, Finsterwolde, Scheemda, Eexta, Noordbroek, Zuidbroek, Meeden, Westerlee, Midwolda, Beerta, Winschoten, Vriescheloo, Bellingwolde, Blijham en Ulsda. Ook Nieuwolda en Muntendam behoren tot dit gebied, maar dat waren in de Middeleeuwen geen zelfstandige kerspelen.

Veel steenhuisen

Door de archeologen zijn geen restanten van houten boerderijen gevonden, alleen maar steenhuisen, heel veel steenhuisen. 'Toch moeten er houten boerderijen

De Viertorenkerk van Midwolda, op een kaart van Cornelis Edskens uit circa 1650, foto Algemeen Rijksarchief

Contouren van de laat 13e-eeuwse kruiskerk in Scheemda, foto Jan Molema

gestaan hebben', aldus Jan Molema. 'De houten huizen zijn waarschijnlijk gebouwd op balken die op het veen lagen, en zijn later met de veenlagen weggeslagen.' Een steenhuis is een woontoren met een rechthoekige plattegrond van ongeveer tien bij tien meter. Het had vier tot vijf woonlagen.

Complete steenhuisen van dat type bestaan niet meer in dit gebied, maar de Schierstins in het Friese Veenwouden en het steenhuis in het Duitse Bunderhee zijn nog gave exemplaren. Het enige steenhuis uit de dertiende eeuw zou de pastorie van Eexta kunnen zijn, maar volgens Molema is dat een ander type, dat minder gebruikelijk was in deze streek. Alle steenhuisen zijn verdwenen door wateroverlast en ruzies tussen de Oost-Groninger families onderling - de Gockinga's, de Houwerda's en de Addinga's - en met de stad Groningen. 'We hebben meer dan zestig steenhuisen aangetroffen. Ze lagen min of meer op een rij, verspreid over de opstrekende kavels. De steenhuisen werden gebouwd op dekzanden die nog met een dun laagje veen bedekt waren, maar dicht aan het maaiveld reikten. De muren zijn wel een meter dik, want de huizen hadden een verdedigende functie, sommigen met een gracht eromheen, en ze telden drie tot vier verdiepingen.' De huizen werden gebruikt om er te wonen, maar het opslaan van de totale roggeoogst was niet mogelijk. Van houten bijgebouwtjes is overigens geen spoor teruggevonden.

Steenhuizen waren voor de elite, maar de modale middeleeuwse mens moet waarschijnlijk toch in houten huizen gewoond hebben. 'In het gebied moeten meer mensen gewoond hebben dan alleen in de zestig steenhuisen die we tot nu toe gevonden hebben. Dat baseren we op de grote kruiskerken die toen gebouwd zijn.'

Overstromingen

De Dollardinbraken zijn begonnen op het eind van de dertiende eeuw. Het veen lag aanvankelijk veel hoger, en de zeespiegel lager. De Dollard bestond nog niet als inham, men kende alleen de rivier de Eems, met de zijrivieren: de Ae en de Tjamme. In 1277 of 1299 is er al een grote doorbraak van de Dollard geweest. 'Toen werden er doorbraken gemeld in Noord- en Zuidbroek, langs de Termunter Aa, aldus Molema. 'Het water werd opgestuwd in de Eems, daar kon het water niet goed afstromen, dus kon het dan gemakkelijk langs oude rivierdalen als de Termunter Aa het onbedijfde land binnendringen.' In die tijd zijn onder meer de kerk van Zuidbroek en het klooster van Nieuwolda verplaatst.

Water uit Bourtanger Moor

'Veel mensen denken dat de Dollardinbraken een einde heeft gemaakt aan de bewoning, maar het dat is niet het geval. Als je veen gaat ontginnen, moet je het ontwateren en dan gaat het veen inklinken en oxideren en zo kom je steeds dichtbij de grondwaterspiegel. Dus dan moet je weer dieper graven, zowel voor de ontwatering als voor de verbetering van de teelaarde. Je krijgt op den duur een laaggelegen gebied, een soort bekken. Het veen van het ontgonnen veen van het Bourtanger Moor, het

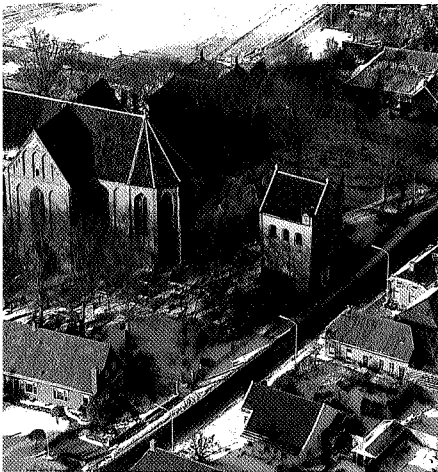
Kruiskerk van Noordbroek, foto Aerophoto Eelde

Tijdens de opgraving van de Viertorenkerk werd een sarcofaag blootgelegd, foto Jan Molema

Nederlands-Duitse veengebied, waterde af door dit gebied naar de Eems. Door het toestromende veenwater begrepen de bewoners dat die situatie niet meer te houden was en hebben ze de steenhuisen en de kerken verplaatst naar de hoger gelegen keileemruggen.' Dit gebeurde in de loop van de vijftiende eeuw. De kerken werden door vakmensen afgebroken en herbouwd, evenals de steenhuisen. Alle dorpen zijn verplaatst behalve Ulsda, Westerlee en Eexta. Finsterwolde bestond vroeger uit Oost- en West-Finsterwolde. Oost-Finsterwolde is niet verplaatst en verdween onder de klei. In de loop van de vijftiende eeuw hebben de bewo-

ners dus te maken met twee problemen, namelijk het water van het Bourtanger Moor en het water van de overstromingen die de Dollard doen ontstaan. De dijk (circa 1450) van de Punt van Reide naar Finsterwolde breekt in 1509 door, wanneer de Dollard zijn grootste omvang krijgt. Daarna gaat men in 1550 de eerste polder bedijken en dat proces loopt door tot 1924, wanneer de Carel Coenraadpolder als laatste wordt ingepolderd.

Kerken als statussymbool

Voor 1350 is dit een welvarende akkerbouwgebied waar rijke mensen veel steenhuisen bouwden en grote kruiskerken als statussymbool lieten verrijzen. De kerken werden gesticht door de rijke families. Nergens is de dichtheid van de steenhuisen in Noord-Nederland zo hoog als hier. Wie de gegevens vergelijkt met andere gebieden, ziet dat er in heel Drenthe in die tijd maar een stuk of tien steenhuisen waren, terwijl de kerken aanzienlijk kleiner zijn. Hetzelfde geldt voor Westerwolde. Dergelijke kruiskerken treffen we wel op het Hogeland aan, maar het verschil is dat ieder kerspel in het Wold-Oldambt een grote kerk had, terwijl dit op het Hogeland alleen in Loppersum, Stedum, Zeerijp, Appingedam en Uithuizen het geval was.

Viertorenkerk

In Midwolda stond een grote kruisbasiliek met vier torens. 'Die hebben we opgegraven, vertelt Jan Molema vol trots. 'Een spectaculaire opgraving. Die kerk was bijna zestig meter lang. In de literatuur stond hij bekend als de viertorenkerk.' Een basiliek is een grote kerk waarvan het schip uit drie delen bestaat; het middenschip is hoger dan de zijschepen. Daarnaast bezat deze basiliek nog een dwars-schip, zodat men spreekt van een kruiskerk.

Restant van de 13e-eeuwse kruiskerk van Finsterwolde, foto Jan Molema

Midwolda was de kernparochie van dit Wold-Oldambt. Hier zijn ook de oudste bewoningssporen gevonden uit de negende en tiende eeuw. 'Opvallend is dat er weinig import-aardewerk en keramiek in het gebied voorkomt. Kogelpotten werden in heel Nederland gemaakt, maar de potten hier hebben een versiering met kleistripes en vingerindrukken die specifiek is voor dit gebied. Er komt zelfs glazuur op voor en dat is heel bijzonder,' stelt Molema.

Welvaart voorbij

Na 1500 ontstonden de streekdorpen, op de lange smalle keileemruggen. De overstromingen gingen door tot 1510 en dat betekende dat de landerijen niet te gebruiken waren. 'De dorpen zullen niet onder water hebben gestaan. Waar de mensen toen van bestonden weet ik niet, want dat valt buiten mijn onderzoek, dat tot 1500 gaat. Maar de streek was duidelijk minder welvarend; je kunt dat zien aan de bouw van de kerken: het zijn nog maar eenvoudige zaalkerkjes zoals in Meeden, Westerlee en Bellingwolde. In de periode daarvoor stonden in het Woldgebied gigantische kruiskerken.' —